

Sok részecskés rendszerek

2012 November 7
Prof. Fidy Judit

Sok részecskés rendszerek

részecske: - atom
- molekula
- makromolekula
sok: 6×10^{23}

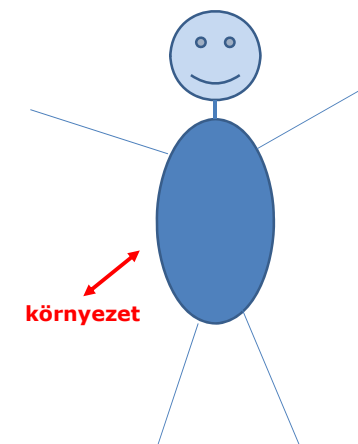
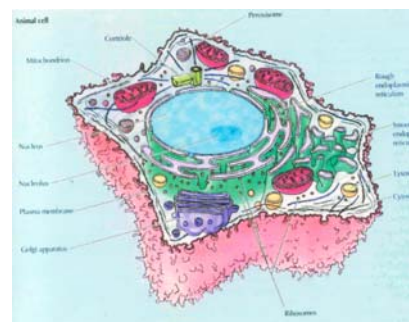
***Rendszerek családjai: anyagcsaládok
gáz – folyadék – szilárd***

Szempontok

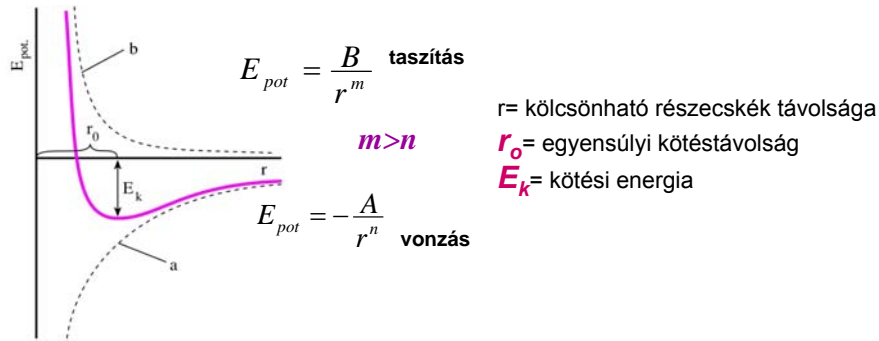
- Kölcsönhatások a részecskék között
→ **szerkezet**
- Elektron-állapotok $\longleftrightarrow$ izolált atomok, molekulák
→ **fizikai-kémiai – biológiai tulajdonságok**

***Rendszerek családjai: anyagcsaládok
gáz – folyadék – szilárd***

Miért érdekes?

Kölcsönhatások → kötések → szerkezet

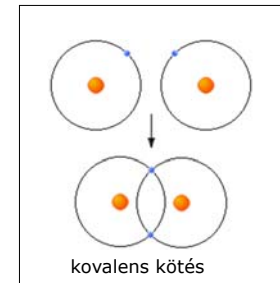
A kötéstávolság (r_0) és kötési energia E_k a kölcsönhatási energiafüggvények konkrét függvény-alakjától függ (**A, B**)

A kötési energiák hierarchiája

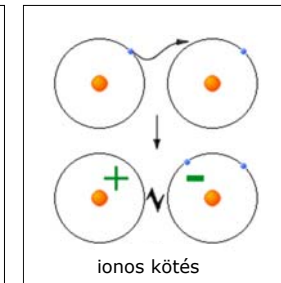
elektronvolt
1 eV = 23 kcal/mól ~
~ 100 kJ/mól

$E_k \sim$ elsődleges kötések : kovalens
ionos
fémes

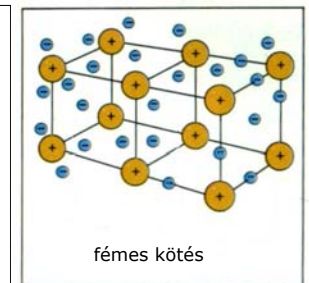
2 – 6 eV/kötés ~ 500 kJ/mól

Pl. H_2 gáz

Pl. NaCl kristály

Pl. Na fém

A kötési energiák hierarchiája

elektronvolt
1 eV = 23 kcal/mole ~
~ 100 kJ/mól

$E_k \sim$ elsődleges kötések : kovalens
ionos
fémes

2 – 6 eV/kötés ~ 150- 600 kJ/mól

$E_k \sim$ másodlagos kötések

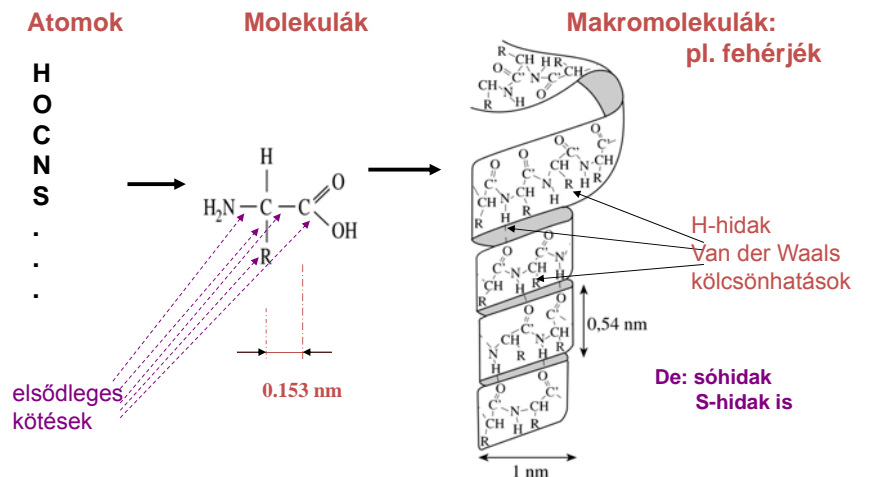
H-híd
Hidrofób kölcsönhatás

0.1 – 1 eV (víz: 0.2 eV)
~ 0.1 eV

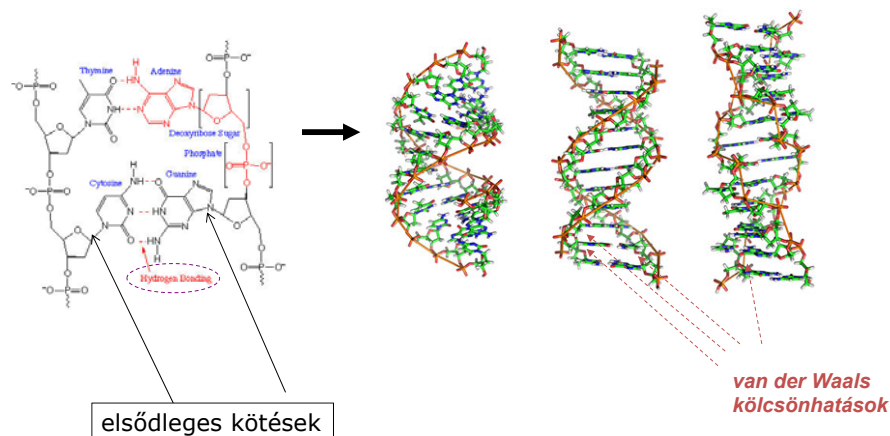
van der Waals dipól – ponttöltés
dipól – dipól
dipól – indukált dipól
időleges dipól
(diszperziós)

~ 0.1-0.2 eV
~ 0.02
~ 0.01
~ 0.02

Biológiai rendszerek szerkezetét a kötések hierarchiája jellemzi

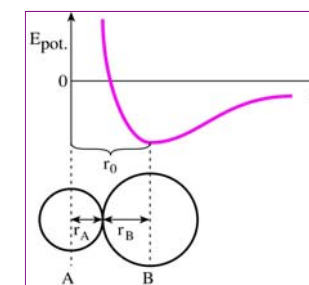

DNS kettős hélix szerkezetek: kötések hierarchiája

Atomi rádiuszok és értékük különböző kölcsönhatásokban

Elem	Rendszám	Van der Waals sugár (nm)	Kovalens sugár (nm)	Ion sugár (nm)	Ion
H	1	0,120	0,037	–	H ⁺
C	6	0,170	0,077	0,029	C ⁺
N	7	0,155	0,075	0,025	N ⁺
O	8	0,152	0,073	0,140	O ²⁻
F	9	0,147	0,071	0,117	F ⁻
P	15	0,180	0,106	0,058	P ³⁺
S	16	0,180	0,102	0,184	S ²⁻

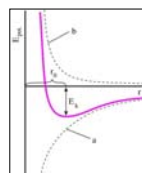
Atomi rádiuszok értelmezése:

$$r_0 = r_A + r_B$$

Gyengébb kölcsönhatás $\longleftrightarrow$ nagyobb kötéstávolság

Példa a vonzó kölcsönhatások függvényformáira

Az elektrosztatikus kölcsönhatások potenciális energiájának távolság-függése, és kötési energiája

Kölcsönhatás	Energia-függvény távolság-függése	Átlagos kölcsönhatási energia (kJ/mól)
ion-ion	r^{-1}	200 - 300
ion - álló dipólus	r^{-2}	10 - 20
álló dipólus - álló dipólus	r^{-3}	1 - 2
dipólus - dipólus hőmozgás mellett	r^{-6}	0.3
diszperziós kölcsönhatás	r^{-6}	2

Rendszerek családjai: anyagcsaládok gáz – folyadék - szilárd

Osztályozás alapja: átlagos kölcsönhatási energia a részecskék között
→ **Szerkezet** → **makroszkópikus tulajdonságok**

1. Gáz-állapot (ideális gáz)

Nincs kölcsönhatás $E_k=0 \rightarrow$ szerkezete rendezetlen

- részecskék azonosak, pontszerűek
- izotróp: tulajdonságai függetlenek a mérés irányától
- deformálható
- térfogatát a tartály határozza meg

$$E_{teljes} = \sum \frac{1}{2} m \overline{v^2}$$

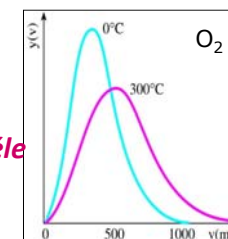
Termikus egyensúly

$$\frac{1}{2} m \overline{v^2} = \frac{f}{2} kT$$

$$f = 3 \text{ pontszerűrészecskékre}$$

$$pV = NkT$$

Maxwell-Boltzmann-féle sebességeloszlás

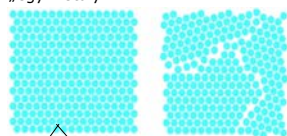
2. Szilárd testek – ~~amorf~~ – kristályos

Részecskék között erős kölcsönhatás $E_k \sim$ elsődleges kötések $\rightarrow$
rendezett szerkezet: kristály
 Részecskék: atomok (v. molekulák)

Kristály

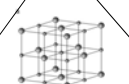
Ideális: „egykristály”

mikrokristályos

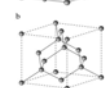
- anizotrópia: tulajdonságai a mérés irányától függnek
- mechanikai szilárdság
- határozott térfogat
- határozott alak

NaCl

Elemi cellák periodikus rendben: „kristály rács”

Si

Hosszú távú rendezettség:

Ismétlődési távolság $\gg 100 \times$ kötéstávolság
 $(r_0 \sim 0.15 \text{ nm})$

természetben 14-féle elemi cella: Bravais rácsok

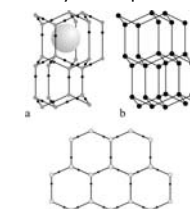
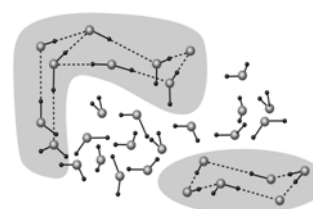
3. Folyadékok

Részecskék: molekulák
 Kölcsönhatás: gyengébb mint a kristályokban $E_k \sim$ másodlagos kötések
 rendezett és rendezetlen tartományok $\rightarrow$ átlagos E_k kicsi

Víz molekulák folyadékban

és

kristályos állapotban

Hosszú távú rend

Időlegesen kialakuló és megszűnő
 rendezett tartományok $\sim 5-10$ molekula
rövid távú rend

- izotrópia
- deformálhatóság
- felveszi a tartály alakját
- határozott térfogat

Amorf szilárd testek $\sim$ megfagyott folyadékok

2b.-3b. Folyadékkristályok – mezomorf anyagok

Kölcsönhatási energia átlag $\sim$ folyadékoké (kicsi)
 Hosszú távú „rend” $\sim$ kristályra jellemző
 Deformálhatóság
 Speciális alakú részecskék $\sim$ korong, fonal

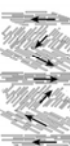
Megvalósuló rendezettségi formák

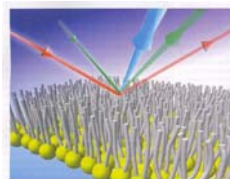
szmektikus

nematikus

koleszterikus

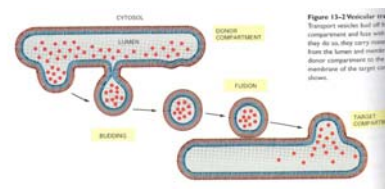
Kis kölcsönhatási energia $\rightarrow$ a rendezettségi
 formák **érzékenyek külső perturbációkra**

- hőmérséklet
- oldószer molekulái
- elektromos tér

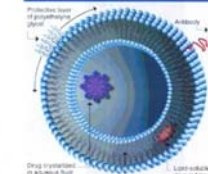
2b.-3b. Folyadékkristályok(Fk) – gyakorlati példák

1. Termotrópia koleszterikus rendezettség esetén $\rightarrow$ Fk rétegek színe jelzi a hőmérsékletet – **kontakt termográfia**
2. **Elektrooptikai** jelenségek: elektromos tér hatására a fényátvezetés megváltozik $\rightarrow$ Fk rétegek elektródákkal $\rightarrow$ kijelzők
3. **Liotrópia**: amfifil szálcákú molekulák (pl. foszfolipidek) oldószerben rendezett kettős v. többszörös rétegeket alkotnak – **lipid membránok**

Sejtmembrán: kettős lipid réteg

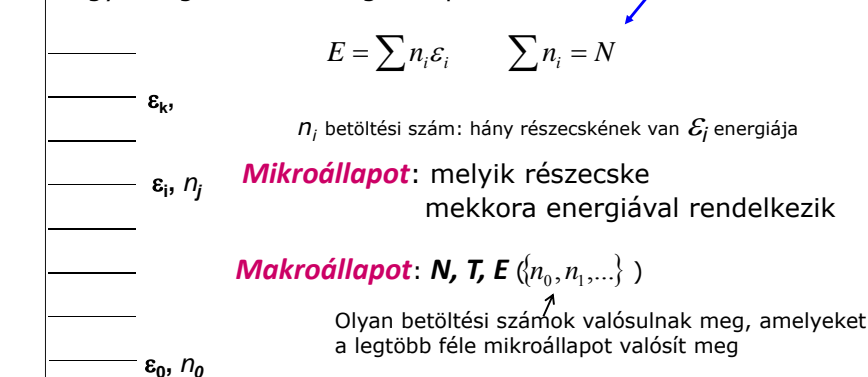
Liposzómák

Makroállapot – mikroállapot

Boltzmann eloszlás energetikai állapotok leírása

N ($\sim 10^{23}$) független, megkülönböztethető* részecske termikus egyensúlyban T hőmérsékleten, izolált rendszerben egyedileg sokféle energiaállapotban lehet

*megkülönböztethetők pl. térbeli helyük szerint

Boltzmann eloszlás

$$p_i = \frac{e^{-\frac{\varepsilon_i}{kT}}}{Z}$$

Annak valószínűsége, hogy adott ε_i energiájú állapotot a részecskék felvesznek

$$Z = \sum_i e^{-\frac{\varepsilon_i}{kT}} \quad \text{állapotösszeg}$$

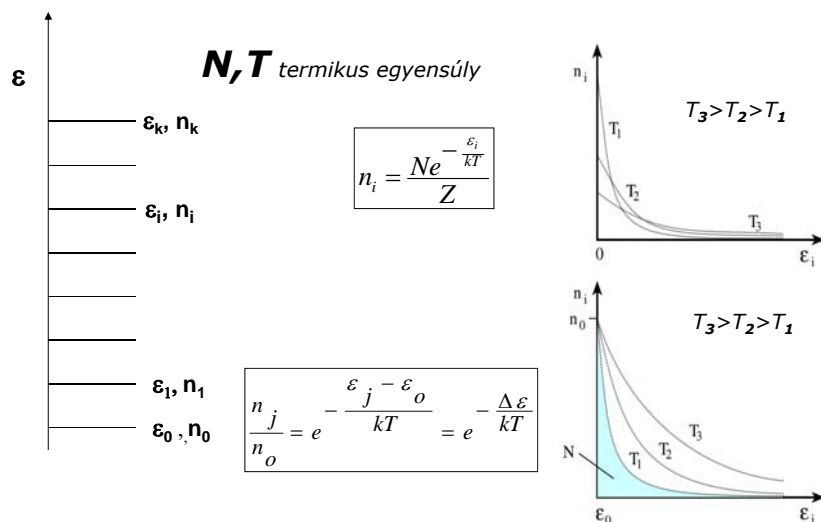
$$n_i = \frac{N e^{-\frac{\varepsilon_i}{kT}}}{Z}$$

$$\frac{n_k}{n_i} = e^{-\frac{\varepsilon_k - \varepsilon_i}{kT}} = e^{-\frac{\Delta \varepsilon}{kT}}$$

Boltzmann faktor

Két energiaállapot relatív betöltöttsége

Boltzmann eloszlás – összhangban a tapasztalattal

Boltzmann eloszlás - példák

1. Kötések felszakadása B.-eloszlás miatt?

Mekkora kötési energia mellett van jelentős felszakadás szobahőmérsékleten? ($kT = 0.025 \text{ eV}$)

Mekkora kötési energia mellett lenne 1%?

$$\frac{n_{\text{felsz}}}{n_{\text{ép}}} = 0.01 = e^{-\frac{\Delta \varepsilon}{0.025 \text{ eV}}} \rightarrow \Delta \varepsilon = 0.12 \text{ eV}$$

→ másodlagos kötések: H-hidak?

$$\frac{n_{\text{felsz}}}{n_{\text{ép}}} \approx \frac{n_{\text{felsz}}}{N} \quad \text{reális érték, ha } \Delta \varepsilon \text{ nem nagyságrendekkel nagyobb mint } kT$$

pl. DNS – 40 000 bázispár → **400 H-hid felszakadt állapotban!**
Időbeli átlag, helye nem meghatározott!

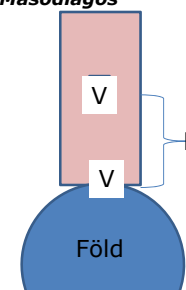
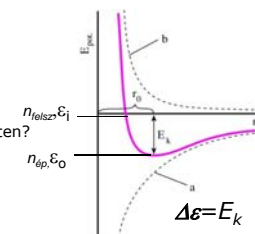
A DNS-fehérje kölcsönhatásokhoz felszakadásokra van szükség! Másodlagos kötések fontos szerepe: **biológiai jelentőség!**

2. Barometrikus magasságformula (tankönyv)

$$\frac{n(h)}{n(0)} = e^{-\frac{\Delta \varepsilon}{kT}} = e^{-\frac{(mgh + \langle \varepsilon_{\text{kin}} \rangle) - (mg0 + \langle \varepsilon_{\text{kin}} \rangle)}{kT}} = e^{-\frac{mgh}{kT}}$$

Termikus egyensúly? $T = \text{állandó}$? Közelítés!

Gáz molekulák sűrűsége különböző magasságokban

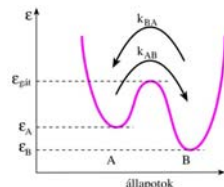

Boltzmann eloszlás - példák

3. Kémiai reakciók aktiválása hőmérséklettel

$$K = \frac{n_A}{n_B} = e^{-\frac{\varepsilon_A - \varepsilon_B}{kT}} \quad K \text{ egyensúlyi állandó}$$

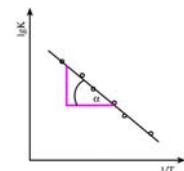
$$K = \frac{k_{AB}}{k_{BA}} \quad k_{AB}, k_{BA} \text{ reakciósebességek (ezek is arányosak a megfelelő Boltzmann faktorial)}$$

Mérési adatok a hőmérséklet függvényében →
→ **Arrhenius-féle ábrázolás** → aktivációs energia

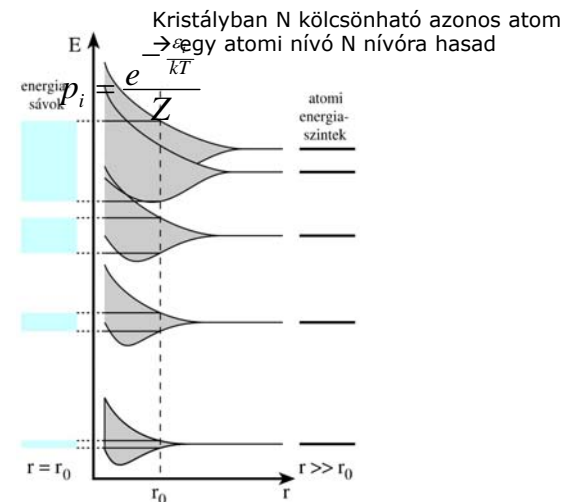
Aktiválási energia ↔ görbe meredeksége

$$\log K = \log e \times \frac{-(\varepsilon_A - \varepsilon_B)}{k} \times \frac{1}{T}$$

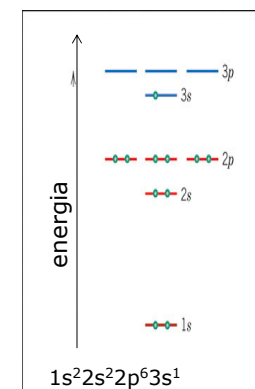

k_{AB}, k_{BA} adatok ugyanígy kiértékelhetők → $(\varepsilon_{gát} - \varepsilon_A), (\varepsilon_{gát} - \varepsilon_B)$ aktiválási energiák

A részecskék kölcsönhatása kiszélesíti az atomi energiaszinteket

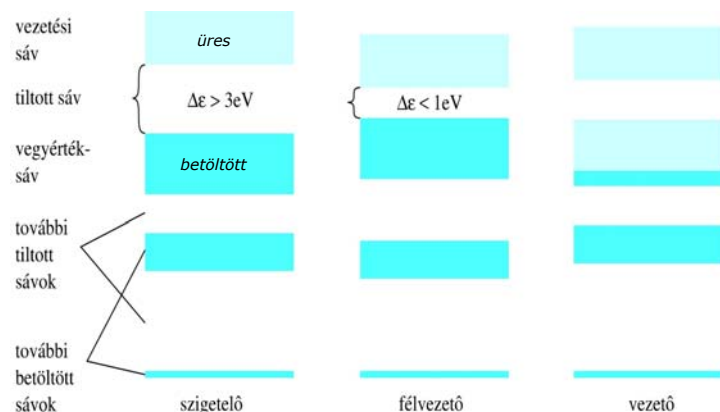

^{11}Na atom

A felhasadás legjobban a külső nívókat érinti

Energia-sávok → elektromos tulajdonságok → optikai tulajdonságok

$\Delta \varepsilon$
Gyémánt 5.4 eV

$\Delta \varepsilon$ (300K)
Si 1.11 eV
Ge 0.66 eV

Félvezetők elektromos tulajdonságai

1. Tiszta félvezetők

- elektron termikus gerjesztése a vezetési sávba lehetséges
→ 2-féle töltéshordozó:

n-típusú (elektron)

p-típusú (elektron-hiány „lyuk”)

$\Delta \varepsilon \sim 1 \text{ eV}$

- a vezetőképesség nő a hőmérséklettel:

$$\sigma = konst * e^{-\frac{\Delta \varepsilon}{2kT}}$$

ez a viselkedés a félvezető
jelleg bizonyítéka

→ az elektromos töltéshordozókat termikus aktiválás hozza létre

(jó vezetők vezetőképessége a hőmérséklet emelésével csökken)

Félvezetők elektromos tulajdonságai

1. Tiszta félvezetők

2. Szennyezéses félvezetők

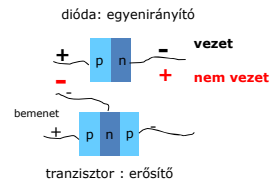
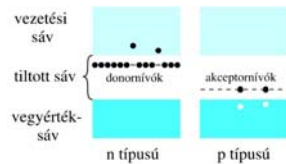
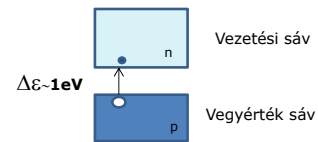
-4-vegyértékű atomok (Si v. Ge) félvezető kristály-
rácsában izoláltan 3 v. 5-vegyértékű adalék →

→ új, a szennyező atomon lokalizált elektron-állapot

a tiltott sávban → effektív $\Delta\varepsilon$ lecsökken (0.01-0.05eV)

→ n vagy p-típusú

töltéshordozók száma megnő

**Elektronikai alapáramkörök – egyenirányítók, erősítők –
igen kis méretben → Mikroelektronika**

Köszönöm a figyelmet!